

**กระบวนการพัฒนาทักษะความเป็นพลเมือง
ตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัย**
THE DEVELOPMENT PROCESS OF DEMOCRATIC CITIZENSHIP SKILLS FOR
UNIVERSITY STUDENTS

สัญญาพรรณ สวัสดิ์ไธสง* ขาติชัย อุดมกิจมงคล, ละมัย ร่มเย็น** ภัคดี โพธิ์สิงห์***

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและพัฒนากระบวนการพัฒนาความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัย วิธีดำเนินการวิจัย ใช้การวิจัยและพัฒนา กลุ่ม ได้แก่ นักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏ 84 คน ผลการวิจัยพบว่า 1. สภาพปัจจุบันนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนครทั้ง 6 คณะมีความเป็นพลเมืองอยู่ในระดับมาก 2. กระบวนการพัฒนาทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัยที่เหมาะสมได้แก่ การเรียนรู้แบบลงมือปฏิบัติ (Active Learning) ซึ่งประกอบด้วย 4 ขั้นตอน ได้แก่ ขั้นตอนการเตรียมการ (P) ขั้นตอนนำไปปฏิบัติ (A) ขั้นตอนสะท้อนประสบการณ์ (R) ขั้นตอนประเมินผล (E) หรือเรียกว่า P.A.R.E. Process 3. ผลการนำกระบวนการเรียนรู้แบบลงมือปฏิบัติไปใช้กับนักศึกษามหาวิทยาลัยจำนวน 84 คน พบว่า คะแนนทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยของนักศึกษาที่เข้าร่วมกระบวนการเรียนรู้แบบลงมือปฏิบัติมากกว่านักศึกษาที่ไม่ได้เข้าร่วมอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 นอกจากนี้ยังพบว่าองค์ประกอบที่สำคัญของการพัฒนาความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัยคือ ทักษะการคิด การเคารพกติกา การเคารพสิทธิผู้อื่น ความรับผิดชอบต่อสังคม การมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะ เคารพความแตกต่างและรับผิดชอบต่อสังคมร่วมกัน ดังนั้นการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัยควรใช้กระบวนการเรียนรู้แบบลงมือปฏิบัติ, การเรียนรู้โดยใช้โครงการเป็นฐาน, การเรียนรู้โดยใช้ปัญหาเป็นฐาน และใช้กลยุทธ์ "สอนน้อยลงแต่เรียนรู้มากขึ้น (teach less and learn more)

คำสำคัญ: ทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตย, นักศึกษามหาวิทยาลัย

* สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์ คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร

** คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร

*** คณะรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม

ABSTRACT

This study aimed to investigate and develop processes to strengthen democratic citizenship for university students. The research methodology used was research and development in 5 steps: investigate the current state, design a process, analyze the process, bring into action, and assess it. The samples were 82 Sakon Nakhon Rajabhat University students. The findings can be concluded as follows. 1. The current state of students of all six faculties in Sakon Nakhon Rajabhat University had democratic citizenship at high level. 2. The process to strengthen democratic citizenship skill for university students was active learning which comprises 4 steps, namely preparation (P), action (A), reflection (R), evaluation (E) or so-called P.A.R.E. Model. The results of bringing the active learning process to use with 82 university students showed that the mean score of democratic citizenship skill of students who participated in the active learning process was significantly higher than that of students who did not participate at the .01 level. In addition, it was found that the key elements of strengthening democratic citizenship for university students include: thinking skill, respect for rules, respect for others' right, social responsibility, participation in public events, respect for the difference, and shared social responsibility. Civil society is a horizontal society in which everyone has their equal right and freedom. Therefore, strengthening democratic citizenship for university students should employ the following processes of learning: active learning, project-based learning, and problem-based learning and should use the 'teach less and learn more' strategy.

Keywords: Democratic Citizenship Skill, University Student

1. บทนำ

ความเป็นพลเมือง (Citizenship) เป็นคำที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาประชาธิปไตย ประชาธิปไตยจะประสบความสำเร็จได้ไม่ใช่เพียงแต่มีรัฐธรรมนูญที่ดีเท่านั้น แต่ประชาชนจะต้องเป็น “พลเมือง” ตามระบอบประชาธิปไตยด้วย (วรากรณ์ สามโกเศศ, 2554) ในนานาประเทศ อาทิ ประเทศสหรัฐอเมริกาและประเทศเยอรมนีจัดให้มีการศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมือง (Civic Education) ขึ้นมา และประสบความสำเร็จในการสร้างพลเมือง จนเป็นตัวอย่างให้กับประเทศต่างๆ และปัจจุบันการศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมืองได้กลายเป็นปัจจัยความสำเร็จในการปกครองระบอบประชาธิปไตยของประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก ประเทศไทยจัดว่าพัฒนากระบวนการ

ประชาธิปไตยมาร่วม 80 ปี แต่ยังคงมีปัญหาของการถอยกลับไปสู่ยุคที่เรียกว่า ขาดความเป็นประชาธิปไตย (ถวิลวดี บุรีกุล และคณะ, 2555, หน้า 4)

ทั้งนี้การทำให้ระบอบประชาธิปไตยเป็นของประชาชนไม่ได้อยู่ที่การร่างรัฐธรรมนูญ การเลือกตั้ง และระบบรัฐสภา แต่อยู่ที่การสร้างให้ประชาชนมีความรู้ ความเข้าใจรู้สึกตระหนักและเห็นคุณค่าจนเกิดความเชื่อมั่นและศรัทธาต่อระบอบประชาธิปไตยจึงยึดถือปฏิบัติเป็นวิถีคิดและวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตย ที่เรียกว่า ประชาชนมีวัฒนธรรมทางการเมืองแบบประชาธิปไตย จึงเป็นสิ่งสำคัญและเป็นเรื่องที่ต้องปลูกฝังในสังคมไทย (อานันท์ ปันยารชุน, 2551, หน้า 1) อย่างไรก็ตามกระบวนการที่ใช้ในสร้างให้ประชาชนมีความรู้ความเข้าใจและมีความศรัทธาต่อระบอบประชาธิปไตยจนเกิดวัฒนธรรมทางการเมืองแบบประชาธิปไตยนั้น เป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยเวลาในการปลูกฝังและอบรมหล่อหลอมทั้งทางตรงและทางอ้อมโดยเริ่มตั้งแต่ครอบครัว สถาบันการศึกษาและจากสังคมโดยรวมอย่างต่อเนื่อง เป็นระบบและมีประสิทธิภาพ ทั้งในทางทฤษฎีและทางปฏิบัติ และใช้กระบวนการเรียนรู้ที่ถูกต้องและมีประสิทธิภาพ

2. วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบันเกี่ยวกับความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยของนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร
2. เพื่อพัฒนากระบวนการพัฒนาความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร
3. เพื่อศึกษาผลของการใช้กระบวนการพัฒนาทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร

3. ขอบเขตการวิจัย

1. ขอบเขตด้านเนื้อหา ประกอบด้วย (1) ตัวแปรอิสระ ได้แก่ กระบวนการพัฒนาทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัย ประกอบด้วย 4 ขั้นตอน คือ การเตรียมการ การดำเนินการ การสะท้อนประสบการณ์ และการประเมินผล/ปรับปรุง หรือเรียกว่า P.A.R.E. Process (2) ตัวแปรตาม ได้แก่ ความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยของนักศึกษามหาวิทยาลัย ประกอบด้วย 1) การเคารพกติกา 2) การเคารพสิทธิผู้อื่น 3) จิตสาธารณะ และ 4) การมีส่วนร่วมทางการเมือง

2. ขอบเขตด้านกลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ นักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร ในปีการศึกษา 2558

3. ขอบเขตด้านระยะเวลา ได้แก่ ภาคเรียนที่ 1 / 2558

4. ขอบเขตด้านพื้นที่วิจัย ได้แก่ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร

4. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ใช้รูปแบบการวิจัยและพัฒนา (R & D) มีวิธีการและขั้นตอนการวิจัยดังต่อไปนี้

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

1. ประชากร ได้แก่ นักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนครทั้ง 6 คณะ ในปีการศึกษา 2558 จำนวน 9,750 คน (ที่มา : สำนักส่งเสริมวิชาการและงานทะเบียน พ.ศ. 2558)

2. กลุ่มตัวอย่างในการศึกษาระดับความเป็นพลเมืองของนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร ได้แก่ นักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร ภาคเรียนที่ 1 / 2558 จำนวน 389 คน ตามวิธีการคำนวณของ Taro Yamane (1973) และใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบชั้นภูมิตามสัดส่วน

3. กลุ่มตัวอย่างในการทดลอง ได้แก่ นักศึกษาสาขาวิชารัฐประศาสตร์ คณะวิทยาการจัดการ ที่กำลังศึกษาอยู่ชั้นปีที่ 3 ภาคเรียนที่ 1 / 2558 จำนวน 84 คน โดยใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบง่าย

4. กลุ่มเป้าหมาย ในการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 7 คน

5. กลุ่มเป้าหมายในการประชุมกลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 8 คน

เครื่องมือวิจัย

1. แบบสอบถามความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยของนักศึกษามหาวิทยาลัย มีลักษณะเป็นมาตรวัดประมาณค่า 5 ระดับ

2. แบบสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิเกี่ยวกับกระบวนการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัย มีลักษณะเป็นแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง

3. การประชุมกลุ่ม (focus group) ผู้ทรงคุณวุฒิ เรื่อง กระบวนการพัฒนาความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตย มีลักษณะเป็นประเด็นหัวข้อในการประชุมกลุ่มย่อย

การวิเคราะห์ข้อมูล

ในงานวิจัยนี้ใช้วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพดังนี้

1. การวิเคราะห์สภาพปัจจุบันเกี่ยวกับความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยของนักศึกษาของนักศึกษา ใช้วิธีวิเคราะห์เชิงปริมาณ โดยการตอบแบบสอบถามของนักศึกษาซึ่งลักษณะมาตราส่วนประมาณค่า (rating scale) 5 ระดับ และใช้โปรแกรมคอมพิวเตอร์เพื่อคำนวณหาสถิติ ได้แก่ ค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน

2. การพัฒนากระบวนการพัฒนาทักษะความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัย ใช้การวิเคราะห์เชิงคุณภาพ โดยการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา การจัดเรียงลำดับความสำคัญ และการสรุปผลเพื่อยืนยันกระบวนการ จากการประชุมกลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิ 7 คน

3. การวิเคราะห์ความแตกต่างของความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยของนักศึกษาใช้การทดสอบค่าทีแบบกลุ่มตัวอย่างไม่เป็นอิสระจากกัน (paired-sample t-test)

4. การวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อปรับปรุงกระบวนการพัฒนาทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษา ใช้การวิเคราะห์ข้อมูลจากการประชุมกลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิ 8 คน

5. ผลการวิจัย

1. ผลการวิเคราะห์สภาพปัจจุบันเกี่ยวกับความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยของนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร พบผลดังนี้

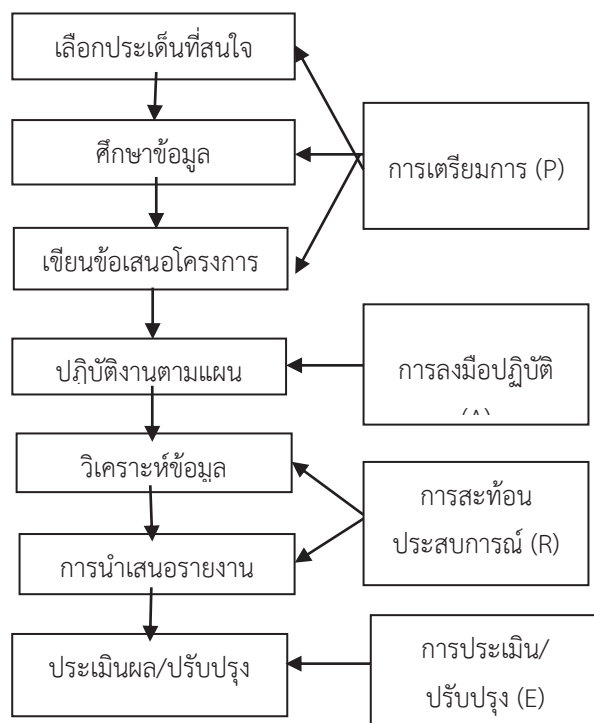
1.1 นักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนครทั้ง 6 คณะ ส่วนใหญ่มีความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นพลเมืองอยู่ในระดับปานกลาง คิดเป็นร้อยละ 66.16 รองลงมาคือระดับมาก คิดเป็นร้อยละ 26.48 และระดับน้อย คิดเป็นร้อยละ 7.36 ตามลำดับ

1.2 นักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนครทั้ง 6 คณะ ส่วนใหญ่มีความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นพลเมืองอยู่ในระดับปานกลาง คิดเป็นร้อยละ 62.00 รองลงมาคือระดับมาก คิดเป็นร้อยละ 27.71 และระดับน้อย คิดเป็นร้อยละ 10.30 ตามลำดับ

1.3 นักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนครมีระดับความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยโดยภาพรวมอยู่ในระดับสูง ค่าเฉลี่ยเท่ากับ 4.23 เมื่อพิจารณาเป็นรายคณะพบว่า นักศึกษาคณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมีระดับความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสูงที่สุด ($\bar{X}=4.44$) รองลงมาได้แก่ คณะครุศาสตร์ ($\bar{X} 4.32$) คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ($\bar{X} 4.22$) คณะวิทยาการจัดการ ($\bar{X} 4.19$) คณะเทคโนโลยีการเกษตร และคณะเทคโนโลยีอุตสาหกรรม ($\bar{X} 4.11$) ตามลำดับ

2. ผลการพัฒนากระบวนการพัฒนาทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัย พบว่า กระบวนการพัฒนาทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษาที่เหมาะสมได้แก่ ได้แก่ กระบวนการ P.A.R.E. ประกอบด้วย 1) การเตรียมการ (Preparation) 2) การลงมือปฏิบัติ (Action) 3) การสะท้อนประสบการณ์ (Reflection) 4) การประเมินผล/ปรับปรุง (Evaluation)

สำหรับเนื้อหาการเรียนรู้ได้ออกแบบเพื่อบูรณาการอยู่ในรายวิชา โดยแบ่งออกเป็นภาคการบรรยายเนื้อหาสาระ ร้อยละ 40 และภาคปฏิบัติร้อยละ 60 โดยสรุปกระบวนการเรียนรู้แบบลงมือปฏิบัติเพื่อพัฒนาทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัย ดังภาพ 1

ภาพที่ 1 กระบวนการทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตย
สำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัย

3. ผลของการนำกระบวนการพัฒนาทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยไปใช้กับนักศึกษามหาวิทยาลัย โดยใช้การทดสอบค่าที แบบกลุ่มตัวอย่างไม่มีความเป็นอิสระจากกัน (pared-sample t-test) ปรากฏผลดังตาราง 1

ตาราง 1 ผลการเปรียบเทียบความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยของนักศึกษามหาวิทยาลัย ก่อนและหลังเข้าร่วมกิจกรรม

การเข้าร่วม	n	$\bar{X}$	S.D.	S.D.	t	Sig.
กิจกรรม						
ก่อนเข้าร่วม	42	104.85	24.39	25.50	7.33	.000
หลังเข้าร่วม	42	133.73	12.79			

** มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05

จากตารางที่ 1 พบว่า คะแนนความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยของนักศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนครหลังการเข้าร่วมกิจกรรมสูงกว่าก่อนเข้าร่วมกิจกรรม อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05

6. อภิปรายผล

จากผลการวิจัยที่พบว่า คะแนนความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยของนักศึกษาที่เข้าร่วมกระบวนการ P.A.R.E. มากกว่านักศึกษาที่ไม่ได้เข้าร่วมอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 นอกจากนี้ยังพบว่าองค์ประกอบที่สำคัญของการพัฒนาความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัยคือ การพัฒนาทักษะการคิด การเคารพกติกา การเคารพสิทธิผู้อื่น ความรับผิดชอบต่อสังคม การมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะ การแสดงความแตกต่างและรับผิดชอบต่อสังคมร่วมกัน เนื่องจากสังคมพลเมืองเป็นสังคมแนวราบที่ทุกคนมีสิทธิ เสรีภาพอย่างเสมอภาคเท่าเทียมกัน ดังนั้นการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัยควรใช้กระบวนการเรียนรู้แบบลงมือปฏิบัติ, การเรียนรู้โดยใช้ปัญหาเป็นฐาน, และใช้กลยุทธ์เรียนให้น้อยลงแต่ปฏิบัติให้มากขึ้น “teach less and learn more” สอดคล้องกับ Fedler และ Brent (1996) ที่กล่าวว่า การเรียนรู้แบบลงมือปฏิบัติ คือกระบวนการจัดการเรียนรู้ที่ผู้เรียนได้ลงมือกระทำและได้ใช้กระบวนการคิดเกี่ยวกับสิ่งที่ตัวผู้เรียนเองได้กระทำลงไป โดยผู้เรียนจะถูกเปลี่ยนบทบาทจากผู้รับความรู้ (receive) ไปสู่การมีส่วนร่วมในการสร้างความรู้ (co-creators) นอกจากนี้ควรจัดให้มีทั้งกิจกรรมเสริมหลักสูตรและกิจกรรมในหลักสูตรควบคู่กันไป และสอดแทรกคุณธรรมจริยธรรมตามหลักศาสนา เช่น ความซื่อสัตย์ ความรับผิดชอบ ความมีเหตุผล เป็นต้น ทั้งนี้ควรเริ่มต้นจากการฝึกให้คิดเป็นและเรียนรู้เป็น การทำงานเป็นทีม การลงพื้นที่ทำกิจกรรมนอกห้องเรียน อาจารย์เป็นเพียงผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ วางแผนการเรียนรู้ มอบหมายงานแล้วให้นักศึกษามาอภิปรายร่วมกัน

7. กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอขอบคุณสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.) ขอขอบคุณ ผู้บริหารมหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร ที่สนับสนุนทุนวิจัยฉบับนี้ ทำให้ผู้วิจัยมีโอกาสดำเนินงานวิจัย ตั้งแต่ขั้นตอนแรกจนถึงขั้นตอนสุดท้ายและได้ร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้การทำวิจัยจากนักวิจัยจากสถาบันต่าง ๆ ทำให้ได้ประสบการณ์ใหม่และแนวคิดที่เป็นประโยชน์เกี่ยวกับการทำวิจัยเพิ่มมากขึ้น รวมถึงผู้ทรงคุณวุฒิที่เป็นผู้ให้ข้อมูลในการประชุมกลุ่มและการสัมภาษณ์ และนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร ที่ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดีในการตอบแบบสอบถาม และเข้าร่วมในกิจกรรมทดลองของโครงการวิจัยนี้

8. ข้อเสนอแนะ

1. ควรนำกระบวนการเรียนรู้แบบลงมือปฏิบัติ และการเรียนรู้โดยใช้ปัญหาเป็นฐานในการพัฒนาทักษะความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัยไปใช้ให้ครอบคลุมทั้ง 4 ชั้น ได้แก่ 1. การเตรียมการ (Preparation) 2. การลงมือปฏิบัติ (Action) 3. การสะท้อนประสบการณ์ (Reflection) 4. การประเมินผล/ปรับปรุง (Evaluation) และใช้กลยุทธ์เรียนรู้ให้น้อยลงแต่ปฏิบัติให้มากขึ้น และแบ่งสัดส่วนออกเป็นภาคทฤษฎีร้อยละ 40 และภาคปฏิบัติร้อยละ 60

2. เริ่มต้นจากการฝึกให้คิดเป็นและเรียนรู้เป็น การทำงานเป็นทีม การลงพื้นที่ทำกิจกรรมนอกห้องเรียน อาจารย์เป็นเพียงผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ วางแผนการเรียนรู้ มอบหมายงานแล้วให้นักศึกษามาอภิปรายร่วมกัน การแบ่งกลุ่มย่อยทำงาน นำเสนองานเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน

เอกสารอ้างอิง

- ถวิลวดี บุรีกุล และคณะ. (2555). *ความเป็นพลเมืองในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : สถาบันพระปกเกล้า, เอกสารเพื่อเผยแพร่ในการประชุมวิชาการสถาบันพระปกเกล้า ครั้งที่ 13 ณ ศูนย์ประชุม สหประชาชาติ วันที่ 22 – 24 มีนาคม 2555.
- วรากรณ์ สามโกเศศ. (2554). *การศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมือง*. มติชน ฉบับวันที่ 3 มี.ค. 2554(กรอบบ่าย) สืบค้นจาก http://www.moe.go.th/moe/th/news/detail.php?NewsID=22721&key=news_research. สืบค้นเมื่อวันที่ 26 กันยายน 2558).
- สัญญาศรณ์ สวัสดิ์ไธสง และคณะ. (2557). *การจัดการเรียนรู้แบบปรับใช้สังคมเพื่อพัฒนาทักษะความเป็นพลเมืองของนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร*. สนับสนุนทุนวิจัยโดยสำนักบริหารโครงการส่งเสริมการวิจัยในอุดมศึกษาและพัฒนาการวิจัยมหาวิทยาลัยแห่งชาติ สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา.
- อเนก เหล่าธรรมทัศน์. (2556). *การเมืองของพลเมืองสู่สหัสวรรษใหม่*. (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ / มูลนิธิเพื่อการศึกษาประชาธิปไตยและการพัฒนา.
- อานันท์ ปันยารชุน. (2551). *ปาฐกถาเรื่อง Sustainable Democracy*. สืบค้นจาก <http://www2.thaiembassy.be/th> สืบค้นเมื่อวันที่ 25 มิถุนายน 2557).
- Abowitz & Harnish. (2006). *Contemporary Discourses of Citizenship, in Review of Educational Research 2006*. Felder R.M. and Brent, R. "Active Learning: An Introduction." สืบค้นจาก <https://social.crru.ac.th/activeLearning>. สืบค้นเมื่อวันที่ 25 กันยายน 2558.

- Kahne, Joseph and Westheimer. (2004) Joel, What Kind of citizen? The politics of educating for democracy, in American Educational Research *Journal*, volume 41 N. 2, Summer 2004.
- Yamane, Taro. (1973). *Statistics: An Introductory Analysis*. Tokyo: Heaper International Edition.

